

Torben Arboe Andersen:

Dialektbånd og databehandling

1. Optagelserne

Som supplement til skriftlige optegnelser har man foretaget lydoptagelser af dialekterne, så langt tilbage dette har været teknisk muligt. I 1920erne anvendte man fonogramvalser, fra 1930erne grammofonplader, fra 1950erne lydbånd. Lydkvaliteten af valser og plader var normalt ikke særlig god; de indbød heller ikke til længere optagelser, da hver enhed kun kunne rumme en optagelse på få minutter; endelig var optageudstyret tungt og vanskeligt at betjene. Først med båndoptageren blev det nemmere at foretage indspilninger ude omkring og opnå et rimeligt resultat; og navnlig i de senere år har vi oplevet en udvikling mht. kompakthed og båndkvalitet, som gør båndoptageren til et ideelt arbejdsredskab for dialektforskere.

Der er flere gode grunde til at anvende lydoptagelser. Selv en fintmærkende lydskrift kan ikke gengive det talte helt præcist – eller sikre at de detaljer kommer med, som senere viser sig at være vigtige. Man kan heller ikke med kuglepen på papir følge et naturligt taletempo. Båndoptagelsen derimod registrerer det hele, og man kan afspille det igen og igen, indtil man har fået rigtig fat på netop de lydlige, leksikalske eller syntaktiske fænomener, der skal undersøges i den givne sammenhæng.

Så vel Institut for Dansk Dialektforskning (ved Københavns universitet) som Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning (ved Aarhus Universitet) – herefter forkortet IDD henh. IJSK – havde i tiden frem til 1970 optaget adskillige bånd med dialektprøver. Omkring dette tidspunkt mente man imidlertid, at det nu var på høje tid mere systematisk at optage dialektbånd i de områder, som endnu ikke var dækket ind – mens der endnu var meddelere, der talte stedets dialekt nogenlunde uforfalsket. I 1971 ansøgte IDD og IJSK i fællesskab Statens humanistiske Forskningsråd om bevilling til et femårigt båndoptagelsesprojekt, hvis formål skulle være at sikre en optagelse af ca. 45 minutters varighed fra gennemsnitligt hver fjerde sogn i landet – flest optagelser omkring de kendte dialektgrænser, forholdsvis færre i mere ensartede dialektområder. Denne optagelsestæthed skulle borge for, at vigtige

variationer i udtale og ordforråd dialekterne imellem ville blive rimeligt repræsenteret.

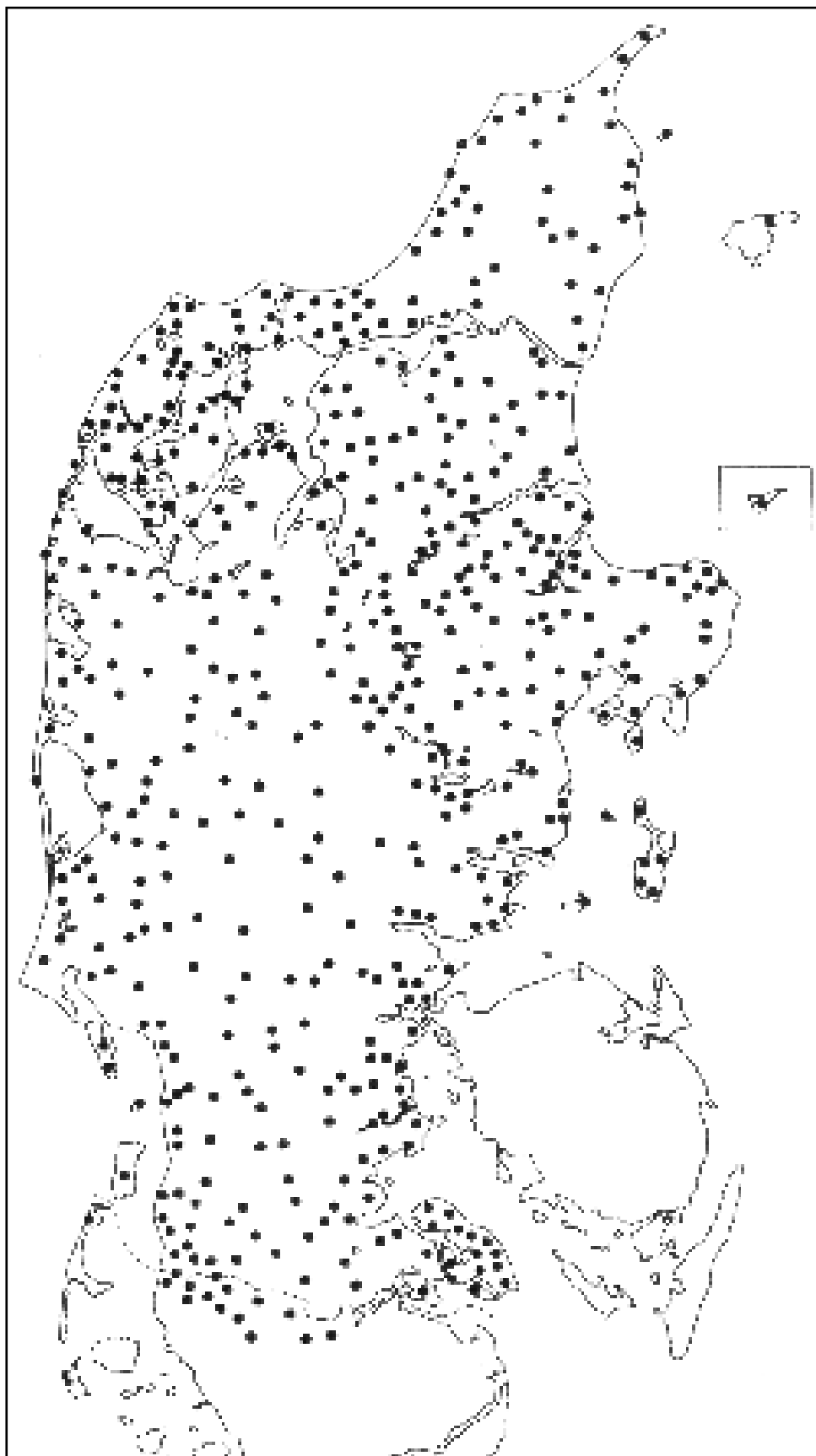
Ansøgningen blev imødekommet, og efter at en områdefordeling var aftalt for Jyllands vedkommende (idet IDD navnlig interesserede sig for Sønderjylland), gik man i gang med optagelserne. Adskillige af Jysk Ordbogs meddelere deltog i arbejdet, enten ved selv at stille sig til rådighed for en optagelse eller ved at henvise til andre dialekttalende. I sogne, hvor Jysk Ordbog ikke havde kontakter i forvejen, måtte vi spørge os frem til egnede personer, og også her lykkedes det i mange tilfælde at få en god optagelse. Flere af dem, vi på denne måde kom i forbindelse med, blev endda ikke mere afskrækkede af vor udspørgning, end at de indvilligede i at blive meddelere for Jysk Ordbog bagefter.

Båndoptagelsesprojektet løb fra 1971 til 1976, og målet blev i det store og hele nået. Siden har IDD og IJSK hver for sig fortsat optagelserne i mindre målestok. Kortet på næste side viser de steder i Jylland, hvor der indtil nu (december 1981) er foretaget optagelser af de to institutter: hvert punkt svarer til en optagelse på 45-60 minutter, de længste er på ca. 90 minutter. Skønt optagelserne i størstedelen af Jylland ligger temmelig tæt, er der stadigvæk tyndt besatte egne, f.eks. på Djursland og i dele af Vendsyssel - og så omkring de større byer på østkysten. Hvis læseren kender egnede personer fra disse områder, vil vi meget gerne have besked om det; det skal helst dreje sig om ældre dialekttalende, som er født i sognet og har boet der så godt som hele deres liv.

2. Kodningen

Den ideelle behandling af lydbåndene ville starte med en fonetisk/fonematisk udskrift, dvs. en omsætning til en passende lydskrift. Men en sådan er kun foretaget for nogle af de ældre optagelsers vedkommende, først og fremmest af Torsten Balle, der har udskrevet egne og andres optagelser fra Thy. Det ville være alt for arbejdskrævende at gøre noget lignende på samtlige optagelser.

Andre former for udskrift blev drøftet, og IJSK besluttede så at udskrive båndenes tekst omsat til rigsmål – dog naturligvis med bibeholdelse af dialektgloser i samme normaliserede form, som Jysk Ordbog bruger som opslagsform. Man besluttede videre at udvikle et EDB-program, der kunne ordne ordene fra de udskrevne tekster i lister. Det ville hermed – som et første trin i båndenes anvendelse – blive muligt at se, i hvilke optagelser en given glose optrådte, så man under

Sogne, hvorfra Jysk Ordbog har dialektbåndoptagelser
december 1981.

redaktionen af Jysk ordbog i tvivls- og mangeltilfælde let ville kunne finde frem til og efterhøre denne.

Til formålet indkøbtes i 1972 en perforator, dvs. en skrivemaskine, der parallelt med udskrift på papir producerer et kodebånd (en hulstrimmel); kodebåndenes "tekst" blev så på RECAU (Aarhus Universitets EDB-center) overført til magnetbånd og kunne databehandles. I 1981 har IJSK fået installeret en skærmterminal, hvorfra optagelserne kan udskrives direkte til magnetbånd.

Under udskriften af lydbåndene særmarkerer vi ord, der skønnes at have særlig interesse i ordbogssammenhængen – pga. udtale, betydning osv. Dette muliggør særlige "S-lister" over de mere "spændende" ord ved siden af "A-listerne", der medtager samtlige ord fra de udskrevne bånd. Vi har af praktiske grunde valgt at indrette "A-lister" for hvert enkelt bånd, men en samlet "S-liste", der altså vokser, efterhånden som nye bånd bliver udskrevet. På modsatte side ses et udsnit af "S-listen" på et ret tidligt tidspunkt. Man vil bemærke, at der til det enkelte ord er knyttet oplysning om, hvilken ordklasse det tilhører, og hvilken bøjningsform det optræder i. Videre anføres i søjle I nummeret på den linje i udskriften, hvor ordet forekommer, så man i første omgang hurtigt kan se sammenhængen, ordet indgår i. Søjle II og III viser (i omvendt rækkefølge), på hvilket bånd og hvor på dette bånd ordet forekommer – hvis man ønsker at høre det. Endelig oplyser søjle IV om, hvilket sogn optagelsen stammer fra.

Indtil nu er 47 optagelser blevet udskrevet og databehandlet efter ovennævnte principper.

3. Anvendelsen

Under redaktionen af Jysk Ordbog kan man som nævnt via de alfabetiske lister anvende båndoptagelserne som supplement til de skriftlige kilder. I nogle tilfælde kan man ønske yderligere oplysninger om udtalen af et ord i en bestemt egn. F.eks. om udtalen af verbet "at banke" i Himmerland, hvor efterhøring af de fire forekomster på den viste "S-liste" (1527 Lyngby og 1541 Als) har været medbestemmende for den generalisering, jeg kunne foretage i den pågældende artikels "hoved".

I sjældnere tilfælde indeholder "S-listen" ord, som ikke er afhjemlet andre steder i Jysk Ordbogs samlinger. Tag f.eks. substantivet "bandtes" i den viste "S-liste". Ved efterhøring af ordet i optagelsen fra sogn nr. 2153 (Fruering ved Skanderborg) viste det sig, at ordet er navn på

		I	II	III	IV
ORD	PRÆPÆRING	LINE	TRIP	BAND	SOGN
BAND					
	V-PRAT	538	434	338	1574
	V-PRAT	1238	992	624	2628
BANDTES					
	S	2	2	373	2153
BANK					
	S-BF	428	457	375	1286
BANKHAND					
	S	372	731	280	2317
BANKVODN					
	S-PL	322	309	460	1279A
BANG					
	A	118	168	99	1182
	A	126	175	99	1182
	A	242	324	638	1226
	A	438	437	458	1279A
	A-PL	593	555	99	1182
BANKER					
	S-BF	347	845	222	1312
	V	1066	780	270	1225
	V	137	149	460	1229A
	V	150	330	225	1281
	V	167	162	218	1291
	V	333	389	334	1527
	V-PRAS	446	462	108	1656
	V-PRAT	59	112	94	1176
	V-PRAT	455	643	462	1468
	V-PRAT	90	163	537	2004
	V-PRAT	325	179	302	2498
	V-PTC	799	672	458	1279A
	V-PTC	330	270	378	1286
	V-PTC	286	378	379	1286
	V-PTC	158	221	134	1527
	V-PTC	345	396	334	1527
	V-PTC	580	628	352	1541
	V-PTC	780	629	63	1994
	V-PTC	365	449	289	2522
BANKER					
	S	296	388	379	1286
BANKETRA					
	S-N	165	160	218	1291

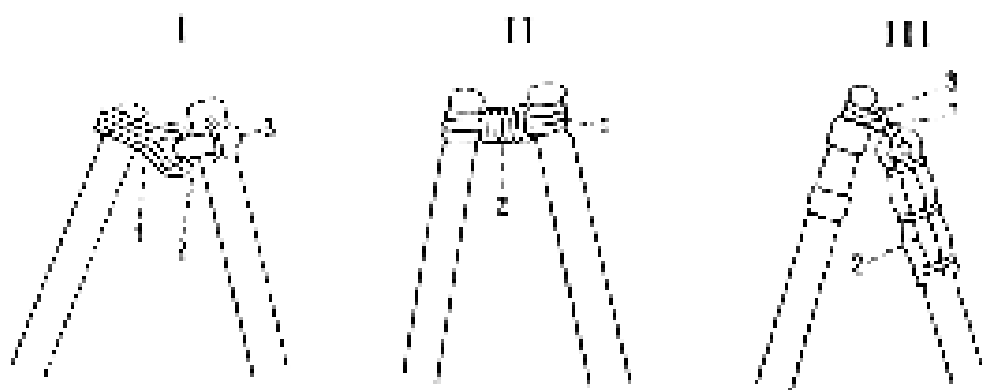
en skjuleleg. Fra Hundslund sogn (mellem Horsens og Odder) havde vi i forvejen oplysning om en skjuleleg kaldet "bandt"; men ellers var det, der kom nærmest, enkelte optegnelser fra det vestlige Vendsyssel og det nordlige Thy om en tilsvarende leg, som hed "lyse-i-band". For nu at få fastlagt udbredelsen af navnene "bandt" og "bandtes" besluttede vi at optage dem på en af ordbogens spørgelister i dette efterår. De

herved indkomne oplysninger vidner om, at legen “lyse-i-band” kendes spredt over det meste af Nørrejylland (i to lidt forskellige versioner). Besvarelserne gav ingen yderligere bekræftelse på formerne “bandt” og “bandtes” fra Midtøstjylland; men det synes rimeligt at antage, at de to ord er afledt af legens ovennævnte længere navn, og det vil formentlig være hensigtsmæssigt, at Jysk Ordbog bringer henvisninger under de forkortede navne.

Båndoptagelserne kan også give værdifuld hjælp ved bestemmelse af et lokalt ords udbredelsesområde; det skal jeg i det følgende give to eksempler på. Det første vedrører ordet “kåjj” i en optagelse fra Skals sogn nordøst for Viborg; her fortælles, at der i “æ nøds” (stalden) blandt andet var “en kåjj, dér gik jo kallen” (kalvene). Fra fire andre sogne på samme egn (dels Middelsom herred, dels den sydlige del af Rinds herred) har ordbogen i forvejen ordet registreret i sammensætningen “kall-kåjj” (med samme betydning). Umiddelbart vil man antage, at ordet er identisk med rigsmålets “køje”, selvom den betydningsmæssige sammenhæng forekommer uklar. Undersøger man etymologien (ordhistorien) for “køje”, når man imidlertid (iflg. N.Å. Nielsen: Dansk etymologisk ordbog) frem til, at ordet er indlånt i dansk fra hollandsk “kooi”, som svarer til middelnedertysk “kôje” med betydningen “afskilret rum” – altså samme betydning, vi traf på båndet; “kôje” menes igen via oldhøjtysk at stamme fra latin “cavea” = “indelukke, bur”. Der kan næppe herske tvivl om, at “kåjj” må være samme ord som “køje”, blot bevaret med et ældre og videre betydningsindhold i det nævnte lille område af Himmerland og Ommersyssel.

Mit andet eksempel vedrører ordet “tist(e)”. På et bånd fra Glæsborg sogn på Norddjursland forekommer det i udtalen “tiist”; også sammensætningen “plæj’r-tiist” (plejltiste) optræder her. De to meddelere på båndet bruger ordet om en del af forbindelsesstykket mellem plejlens håndvol og “slaw’r” (slagvol); tisten bestod af svineskind, og den var fastgjort ved, at der var banket en “plø’g” (pløk) igennem den og ned i den ene ende af håndvullen. Videre oplyser meddelerne, at der gennem tisten, som dannede et øje, var ført remme af åleskind, som gik omkring slagvullen og holdt denne fast.

Det hele bliver måske lidt mere forståeligt, hvis man betragter illustrationerne øverst på næste side, hentet fra Kristen Møllers artikel “Danske Plejltyper” (Danske Folkemaal, XIII, s.42ff). Type I er den videst udbredte plejl: den anvendtes i størstedelen af Jylland syd for

Limfjorden (også på Norddjursland) samt på Sjælland, Lolland-Falster, Møn og Langeland; type II hører hjemme på Fyn og småøerne sydfor samt i det sydlige Djursland og på Nordsamsø; type III er norden- og vestenfjords; endelig har Bornholm sin særlige plejltype, som ikke er medtaget her. Tisten er mærket "1" på figur I; som det ses, består den af flere lag skind (udover svineskind kunne der også anvendes tørret skind fra kalvepander). På figuren ses videre en rem "2" gennem tisten og omkring slagvollen, samt en tyndere rem "3" vinkelret på "2" og ført gennem to huller i slagvollen for at holde remmen "2" fast. Den plejl, der omtales i båndoptagelsen, adskiller sig fra plejlen på figur I derved, at den kun har en rem fra tisten over til og omkring slagvollen: hvis åleskindet (remmen) er langt nok, føres det både omkring slagvollen og gennem de to huller; men er det for kort, føres det blot direkte gennem slagvollens to huller. Den sidste fremgangsmåde er nævnt i Kristen Møllers artikel, den første ikke. I samme artikel anføres ordet "tiste" som kendt i den ovenfor omtalte betydning i de tre norddjursiske sogne Voldby, Gjerrild og Rimsø (samt i et sogn umiddelbart syd for Randers fjord); Jysk Ordbog har desuden denne betydning afhjemlet i en skriftlig kilde fra Karlby sogn (også på Nordøstdjursland). Glæsborg-optagelsen giver altså nu dels positiv oplysning om tistens forekomst i endnu et nordøstdjursisk sogn, dels en udførlig beskrivelse af hele forbindelsesledet (tiste og rem) mellem håndvol og slagvol.

Betegnelserne "tiste" og "plejltiste" blev også brugt i det sydlige Djursland; men da plejltypen her jo var den fynske (fra figur II), refererede de ikke til helt det samme som på Nordøstdjursland. I et område, der stort set svarer til Mols herred, betegner "(plejl)tiste" forbindelsesremmen "1" på figur II. Denne anvendelse af ordet "tiste" = "rem eller ring, der sammenholder to dele" synes at være den oprinde-

lige.¹ Således er “tist” iflg. Ordbog over det Danske Sprog samme ord som “test” (vidjebånd, -ring) i norske dialekter og “tæst” (ring til sammenbinding af tømmerstokke) i svenske dialekter. I så fald har “(plejl)tiste” ændret betydning i det nordøstlige Djursland: fra at referere til forbindelsesremmen er det gået over til kun at betegne en del af forbindelsesstykket. Iflg. Kristen Møller kan det tages til indtægt for, at den fynske plejltype tidligere har haft et større udbredelsesområde. Den nordøstdjursiske brug af ordet er da et godt eksempel på, at “Ordet undertiden bevares, mens Sagen, Indholdet skifter” (s.60): da den nyere plejltype I vandt indpas på Norddjursland, overtog man ikke det hertil knyttede ord for den del af forbindelsesledet, der er fastgjort på handvollen, nemlig “(plejl)hilde”; man beholdt det gamle ord og lod det referere til noget, der havde delvis samme funktion som tisten på plejltype II.

Nok om de “spændende” ord, vi støder på i dialektbåndoptagelserne, og om de overvejelser, sådanne fund fører til. Forhåbentlig har ovenstående givet læseren et fuldgyldigt indtryk af, hvor værdifulde optagelserne kan være som supplement til Jysk Ordbogs øvrige materiale.

Note:

¹ Begrebet “ring” er medtaget i betydningsangivelsen her, fordi Jysk Ordbog også har “tiste” registreret som sidsteled i sammensætningerne “plov-tiste” (= ring eller lænke, der på de gamle hjulplove forbandt åsen med den egentlige plov), “klokketiste” (= den ring, knobelen er fastgjort i).